

Վ.Գ. Կրթեկյան

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺՆԵՐՆ ԸՍՏ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ**

Հոդվածը նվիրված է հայ պատմիչների աշխատություններում տեղ գտած երկրաշարժներին: Նրանում ներկայացված են Հայկական լեռնաշխարհում մինչև XVIII դարը տեղի ունեցած ուժեղագույն գեղնացնցումները, մասնավորապես՝ 735թ. Վայոց Ձորի, IX դարի երկրորդ կեսի Դվինի, Երզնկայի, Անիի, 1646թ. Վանի և 1679թ. Գառնիի երկրաշարժները:

Առանցքային բառեր. երկրաշարժ, վրանգ, ավերում, մայրաքաղաք, աղբյուր, ամրոց, տաճար:

Հայկական լեռնաշխարհն ամբողջությամբ գտնվում է Եվրասիական և Արաբական երկու խոշոր լիթոսֆերային սալերի բախման գոտում: Այդ երկու հսկաների ճակատային բախումները տարածաշրջանում ստեղծում են հսկայական տեկտոնական լարվածություններ, որոնց իմպուլսային պարպումներն էլ առաջացնում են ուժեղ երկրաշարժներ:

Հայաստանն աշխարհի այն եզակի շրջաններից է, որի տարածքի ուժեղ երկրաշարժների մասին պահպանվել են հարուստ պատմական տվյալներ: Պատմիչները բավականին մանրամասն ու հավաստի նկարագրել են երկրաշարժները, և հատկապես նրանց հետևանքները: Այդպիսի տվյալների ժամանակային մեծ ընդգրկումով (մոտ 2000 տարի) և նյութի հարստությամբ Հայաստանն աշխարհում զիջում է թերևս միայն Չինաստանին:

Առաջին փորձը հայ պատմագրության մեջ աղետալի հետևանքներով երկրաշարժների ուսումնասիրման հարցում պատկանում է հայագետ Կարապետ Կոստանյանին, որը 1902 թ. Թիֆլիսում հրատարակեց «Շարժի տարեգրությունն հայոց մեջ» աշխատությունը [1]: Վերջին երկու հազարամյակներում հայկական լեռնաշխարհում տեղի ունեցած երկրաշարժների մասին հայ պատմիչների թողած հարուստ տեղեկատվական ամփոփիչ նկարագիրը (շուրջ 795 երկրաշարժ) բերված է Վարդան Ստեփանյանի «Երկրաշարժները Հայկական լեռնաշխարհում և նրա շրջակայքում» մենագրության մեջ [2]: Հայկական լեռնաշխարհի և նրա հարակից շրջաններում հնագույն ժամանակներից մինչև 1980 թ. տեղի ունեցած 1158 երկրաշարժի մասին լրիվ տեղեկատվական ցանկը, որն ընդգրկում է թվականները, էպիկենտրոնի կոորդինատները, օջախի խորությունը, մագնիտուդը և ուժգնությունը բերված են Նադեժդա Կարապետյանի «Հայկական լեռնաշխարհում երկրաշարժների առաջացման մեխանիզմները» մենագրությունում: Որոնցից՝ 224 երկրաշարժ տեղի է ունեցել 1900 տարվա ընթացքում՝ մինչև 1900 թվականը, իսկ 578-ը՝ 80 տարվա ընթացքում [3]: Երկրաշարժների տարեգրությանն է նվիրված նաև պատմաբան հնագետ Լավրենտի Բարսեղյանի «Պատմական վկայություններ Հայկական Լեռնաշխարհի երկրաշարժների մասին» աշխատությունը [4]: Հայկական լեռնաշխարհում տեղի ունեցած երկրաշարժների քարտեզագրման հարցում արժեքավոր է երկրաբան Թամարա Բադալյանի «Հայաստանի Հանրապետության, Արցախի և հարակից տարածքներում նորագույն ժամանակակից մինչև 2003թ. տեղի ունեցած երկրաշարժների ատլասը» [5]:

Հայկական լեռնաշխարհի և նրա մերձակայքի երկրաշարժների առաջացման հիմնական հանգույցներ համարվում են՝

- Երզնկայի,
- Տարոն Վասպուրականի,
- Կարին Բասենյան,
- Կարս Շիրակյան,
- Արարատյան,
- Սյունիք Զանգեզուրյան
- Հարավ Զանգեզուրյան հանգույցները:

Պատմական Հայաստանում երկրաշարժների խոշորագույն հանգույց են եղել Երզնկան¹ ու Շամախին²՝ հյուսիսային ու հարավային խզվածքային հզոր գոտիները: Բավական է նշել, որ Երզնկայում շուրջ 25 կործանիչ երկրաշարժ է եղել: Հույները մեր մասին ասել են. «Մարդը պետք է հայի համբերություն ունենա, որ քսան Երզնկա շինե» [2]:

Այդ երկաշարժերի ներգործությունը եղել է այնպիսին, որ դրանց անդրադարձել են անգամ օտար պատմիչներն ու աշխարհագիրները: Թե ինչպիսի ազդեցություն է գործում Հայաստանի վրա բնության այդ արհավիրքը վկայում է դեռևս X դարի պարսիկ պատմաբան և աշխարհագրագետ Ահմադ իբն-Մուհամադ իբն ալ-Ֆակիհ Համադանին՝ «Ես գտա գրքերի մեջ, որ Մեքքան ավերում են հաբեշները, Մեդինան՝ սովը, Բասրան՝ ջրհեղեղները, ինչ վերաբերում է Հայաստանին եւ Ատրպատականին, այս երկու երկրները կործանվում են հեծելազորի սմբակներից եւ երկրաշարժներից» [2]:

Հայկական լեռնաշխարհում տեղի ունեցած երկրաշարժների մասին մենք իմանում ենք դեռևս Վանի թագավորության ժամանակաշրջանին վերաբերվող արձանագրություններից: Այդպես՝ հանրահայտ Խորխոռյան տարեգրությունում Արգիշտի I-ը վկայում է իր արշավանքի ընթացքում Սևանա լճի հարևանությամբ գտնվող Բամ լեռան երկրաշարժից փլուզման մասին:

Խալդյան մեծությամբ Արգիշտին ասում է. – Երբ Բեխուրա (քաղաքը վերապաշարեցի), Բեխուրա (քաղաքի) մարզի Բամ (լեռը) փլվեց. ծուխն (?) ու մուրը (?) այժմ վրայից (?) մինչև արևն (է) ելնում: Երբ Բամ (լեռը) փլվեց, ես Բեխուրա (քաղաքը) գրավեցի [6]:

Հայկական լեռնաշխարհի երկրաշարժների մասին առաջին վկայությունը տվել է պատմահայր Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» մեջ, որտեղից իմանում ենք, որ Սանատրուկ թագավորի օրոք ավիրվեց Մծբին քաղաքը [7]:

Երկրաշարժներին վերաբերող տարեգրությունը հայտնի է դեռևս VIII դարից: Այն վկայում է, որ երկրաշարժները պատճառել են մեծ ավերածություններ, ինչպես նաև ստիպել են մարդկանց կառուցել ավելի ամուր և սեյսմակայուն շինություններ, որոնք կանգուն են մնացել հարյուրավոր տարիներ, մի մասն էլ կանգուն է առ այսօր:

¹ Քաղաք Արևմտյան Հայաստանում՝ Արևմտյան Եփրատի աջ ափին: Ըստ Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացույց» աշխարհության՝ քաղաքը գտնվել է Մեծ Հայքի թագավորության Բարձր Հայք նահանգի Եկեղյաց գավառում: Նախաքրիստոնեական դարաշրջանում Երզնկայում էր գտնվում հայոց հավաքի տաճարներից մեկը՝ Անահիդ դիցամոր տաճարը, որի ավերակները պահպանվել են ցայսօր Ոսկե Բլուր կոչվող սրբավայրում:

² Քաղաք ներկայիս Ադրբեջանում՝ Շամախու շրջանի վարչական կենտրոն:

Ստորև ներկայացված աղյուսակում բերված են Հայկական լեռնաշխարհում մինչև XVIII դ. տեղի ունեցած առավել ուժեղ երկրաշարժները և նրանց մասին վկայող պատմիչները: Դրանցից մի քանիսի ուժգնությունը որոշվեց միայն 1988թ. Սպիտակի երկրաշարժից հետո՝ հենվելով պատմական տեղեկությունների, պատճառած վնասների աստիճանի, անցյալի երկրաշարժների մասին հայտնաբերված նոր տվյալների, ինչպես նաև տարբեր մասնագետների կողմից կատարած ուսումնասիրությունների վրա:

Աղյուսակ 1.

Հայկական լեռնաշխարհի ուժեղագույն երկրաշարժները [3]

Տարեթիվ	Էպիկենտրոն	Ուժգնություն (բալ)	Մագնիտուդ	Պատմիչներ
Ք.ա 782-773թթ.	Խոնարհասա	8	6.0	Խորխոռյան
Ք.ա 555թ.	Արարատ	9	6.5	Մովսես Խորենացի
341թ.	Արարատ	8.9	6.5	Եփրեմ Եդեսացի
602-603թթ.	Տարոն	8	5.5	Հովհաննես Տարոնեցի
735թ., հուլիսի 3	Վայոց Ձոր	8-9	6.5	Ստեփանոս Օրբելյան
802-803թ. հունվար	Կողատու լեռ	8-9	6.5	Սամվել Անեցի
851թ., գարուն	Դվին	7-8	6.0	Մխիթար Այրիվանեցի
858թ.	Դվին	7-8	6.0	Թովմա Արծրունի
863թ., ապրիլի 10	Դվին	7-8	6.8	Ստեփանոս Տարոնեցի
869թ., մարտի 27	Դվին	8-9	6.5	Մովսես Կաղանկատվացի
893թ.	Դվին	9	6.5	Հովհաննես
1011-1012թթ.	Երզնկա	8	5.25	Մխիթար Այրիվանեցի
1132թ.	Անի	7-8	5.25	Սամվել Անեցի
1139թ.	Գանձակ	10	7.0	Կիրակոս Գանձակեցի
1308թ.	Արցախ	8-9	6.0	Սամվել Անեցի
1319թ.	Անի	9-10	7.0	Սամվել Անեցի
1463թ.	Երզնկա	8	5.25	Դավիթ Բաղիշեցի
1648թ., ապրիլի 2	Վան	8-9	6.5	Առաքել Դավրիժեցի
1679թ., հունիսի 4	Գառնի	10	7.0	Զաքարիա Քանաքեռցի

341թ., ըստ Եփրեմ Եդեսացու վկայության, Հայաստանում տեղի են ունեցել բազմաթիվ ահեղ երկրաշարժներ, որոնց արդյունքում լեռները միմյանցից հեռացել են՝ ժայթքելով կրակ ու ծուխ, այնուհետև կրկին մոտեցել՝ առաջացնելով սարսափելի աղմուկ [2]:

602-603թթ. ուժեղ երկրաշարժ է տեղի ունեցել Տարոնում, որի արդյունքում կործանվել է Մշո Սբ. Կարապետի վանքը, որը վերակառուցել է Իշխան Մուշեղ Մամիկոնյանը: Այդ մասին մեզ տեղեկություններ է հայտնել Հովհան Մամիկոնյանը, ով վկայում է նաև այն մասին, որ այդ տարածքում գտնվող տներն ամբողջովին փլվել են [8]:

VIII դ. տեղի ունեցած երկրաշարժներից ամենազորեղն ու սարսափելին 735թ. հուլիսի 21-ի Վայոց Ձորի երկրաշարժն է: Այն տևել է շուրջ 40 օր և մեծ ավերածություններ առաջացրել: Այս երկրաշարժի արդյունքում երկրի վրա տեղի են ունեցել զգալի փոփոխություններ, լեռներում

առաջացել են ճեղքվածքներ, գոհվել է ավելի քան տասն հազար մարդ: Վայոց Ձորի աղետալի երկրաշարժը տեղ է գտել մի շարք պատմիչների գործերում:

Մովսես Կաղանկատվացին գրում է. «Անտեսանելի խավարը պատեց Մոզանի շրջանը, և 40 օր այդ վայրը շարժվեց: Խորասույզ լինելով երկրի տակ ընկղմվեցին 10 հազար կենդանի մարդիկ, որի պատճառով այն Վայոց ձոր կոչվեց» [9]:

Այդ նույն երկրաշարժի մասին ավելի մանրամասն գրում են Կիրակոս Գանձակեցին և Ստեփանոս Օրբելյանը: Վերջինս այն համեմատում է Աստծո պատուհասի հետ. «Հանկարծակի պատահեց երկնքից տիրոջ պատուհասը և ամբողջ գավառը 40 օր շարունակ պատվեց խավարով, որի հետ եղավ նաև դողդոց և երկրաշարժ, որովհետև երկիրը եռում էր ահեղ կերպով, ստորերկրյա դողդոցն առաջացնում, անդունդից բարձրանում էր մինչև վեր և նորից, որպես ծովի ալիք, փլուզում էր, տապալվում էին լեռները, քարերն իրենց հիմքից քանդվում, տներն ու գեղեցիկ ապարանքներն ամենուրեք երերվում էին և մարդկային ծայնի նման երկրի խորքից և վերևից լսելի էին լինում «Վայ ձոր, վայ ձոր» խոսքերը և 10 հազար կենդանի մարդիկ ընկղմվեցին, որոնց գիտեին և թվարկեցին, իսկ անձանդներին ոչ ոք չէր կարող հաշվել: Այս պատճառով գավառի անունը «Վայոց ձոր» կոչվեց» [10]:

Նույն երկրաշարժը Կիրակոս Գանձակեցու մոտ նշվում է 760-773-ական թվականներին և ներկայացնում այն ձևով, ինչպես Կաղանկատվացին [11]: Սակայն վստահ կարող ենք ասել, որ ավելի ճշգրիտ ներկայացված է Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ, քանի որ Սյունաց տան պատմիչը երկրաշարժը ներկայացնում է ամենայն մանրամասնությամբ՝ նշելով նույնիսկ ամիսն ու ամսաթիվը:

Դվինը պատկանում է Հայաստանի այն մայրաքաղաքների շարքին, որոնք շատ անգամներ զգացել են երկրաշարժի ահասարսուռ ուժը: IX դ. երկրորդ կեսին Դվինում տեղի ունեցած երկրաշարժների մասին մեզ տեղեկություններ են տալիս մի շարք պատմիչներ՝ Մխիթար Այրիվանեցին, Թովմա Արծրունին, Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Մովսես Կաղանկատվացին, Ստեփանոս Տարոնեցին:

851թ. համաձայն Մխիթար Այրիվանեցու «աղ ու հացի» օրը³ Դվինում պատահեց կործանիչ երկրաշարժ: Երկրաշարժի հետևանքով մի գիշերվա մեջ մահացել են ավելի քան 12 հազար մարդ [2]:

Հաջորդ հուժկու երկրաշարժը Դվինում տեղի է ունեցել 858թ. է, որի տարեգիր՝ Թովմա Արծրունին այն նկարագրել է հետևյալ կերպ. «Չաքարիա կաթողիկոսի ժամանակ հայոց գերությունից 7 տարի հետո Դվին քաղաքում ահագին երկրաշարժ եղավ, քանդվեցին բազմաթիվ տներ, պալատներ, ապարանքներ... և ընդհանրապես դողդոցն ամբողջ քաղաքն էր բռնել: Միաժամանակ մարդկային շատ զոհեր եղան և վտանգի մեծությունն այնքան էր, որ ոչ ոք չէր մնում հարկի տակ, այլ հրապարակներում ու փողոցներում հառաչում էին, իսկ ձմեռվա սառնամանիքին ավելի ևս սաստկանում էր ողբը, որովհետև շատերը մրսելով սառչում էին» [12]:

Դվինում երկրաշարժները շարունակվում են նաև հաջորդող տարիներին: Դրանցից մեկի՝ 863թ. ապրիլի 10-ի երկրաշարժի մասին Ստեփանոս Տարոնեցի (Ասողիկը) պատմիչը գրել է, որ դրա արդյունքում բազմաթիվ մարդիկ կոտորվեցին, և շատ գեղեցիկ շինություններ ավիրվեցին [13]:

³ Մեծ Պահքի ժամանակ

Մեկ այլնի՝ 869թ. աղետաբեր երկրաշարժի մասին իր աշխատության մեջ պատմում է Մովսես Կաղանկատվացին: Ըստ դրա՝ երկրաշարժը, շուրջ մեկ տարի կրկնվելով, անդունդ է ընկղմում 120 հազար մարդ [9]:

Դվինում տեղի ունեցած երկրաշարժներն այսքանով չեն սահմանափակվում: Ահա թե ինչ է գրում Թովմա Արծրունին 893թ. Դվինն ավերակների կույտի վերածած 9 բալանոց երկրաշարժի մասին. «Հայաստանում սրա⁴ թագավորության երրորդ տարում Աստծո սաստիկ բարկությամբ, ստորերկրյա դղրդոցով ու շարժմամբ, ներերկրի հիմքերի տապալումով թուլացավ ամպարփակ դժոխային սահմանը, շնչելով քամիների բարկությունը խավարային ջրերի հետ երկրի թանձրաշերտ անդունդներ քանդող ալիքների մեջ, կարծր և չկշռվող ծանրությունը շարժելով մինչև երկրի երեսը, դեպի վեր մղեց Արտաշատ քաղաքի դիմաց գտնվող Նորաբլուրը, ուր և գտնվում էր Դվին շահաստանը: Մարդաշատ, պարսպապատ և պատնեշներով շրջապատված առևտրական վաճառականությամբ և բազմատեսակ պղծություններով հղիացած այդ քաղաքը դժոխային կերպարանքով բերանը բացած լայնորեն դեպի անդունդ էր քաշում մարդկանց, որոնց տներն իսկ իրենց համար գերեզման դարձան» [12]:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին այս նույն երկրաշարժի մասին գրում է. «Այս ժամանակ՝ գիշերը, խիստ անսպասելի մի ժամի սաստիկ երկրաշարժ եղավ Դվին քաղաքում: Բազմաթիվ սասանումներն ու սարսափը, դղրդյունն ու կործանումը թափվեցին քաղաքի բնակիչների վրա և հիմն ի վեր տապալեցին քաղաքը: Ընդհանրապես փլուզվեցին պարիսպների պատերը, մեծամեծների ու ռամիկների տները մի ակնթարթում քարքարոտների ավերակ վայրեր դարձան, իսկ կաթողիկոսարանի աստվածաշեն եկեղեցին, նաև հաստահեղյուս վկայարանը դղրդացին, քանդվեցին, ավերվեցին, փուլ եկան: Տեսնողներին վայրը գրեթե սարսափելի ավերակ, ժայռուտ քարակույտ էր թվում: Դիակների շատությունից գերեզմանները չէին բավականեցնում, շատերին վեհերի, փոսերի ու փլատակների մեջ նետելով ծածկում էին» [14]:

Ինչպես վերը նշված էր Հայաստանում երկրաշարժի խոշորագույն հանգույց է Երզնկան, որտեղ տեղի ունեցած առաջին երկրաշարժը հիշատակվում է 1011-1012թթ. Մխիթարյ Այրիվանեցու մոտ: Նա նշում է, որ այդ երկրաշարժի արդյունքում բազմաթիվ բերդեր ու տներ քանդվեցին և ամբողջ քաղաքը թաղվեց [15]: Սրանով սկսվում է Երզնկայում տեղի ունեցած այն երկրաշարժների շարանը, որոնք XI դ. մինչև XV դ. շատ անգամներ ավերակների կույտի են վերածել քաղաքը: 1161 թվականից Երզնկայում երկրաշարժները կրկնվել են հաճախակի, ամեն անգամ մեծ աղետ պատճառելով քաղաքին: Դրանք գրի են առնվել ժամանակի պատմիչների կողմից: Այս երկրաշարժներից յուրաքանչյուրի ժամանակ զոհվել է ավելի քան 10 հազար մարդ:

«Հուշիկք Հայրենեաց Հայոց» աշխատության մեջ Ղևոնդ Ալիշանը, նկարագրելով Երզնկան, հատուկ ուշադրությամբ է նշում այնտեղ հաճախ տեղի ունեցած երկրաշարժների մասին՝ վկայելով շատ ճանապարհորդների հաղորդումներն ու հուշերը [16]:

Այդ ճանապարհորդներից որպես ամենահին նշվում է ֆրանսիացի հոգևորական Ռյուպրյուքի Փռակին, որին Հռոմի պապը դեսպան էր ուղարկել թաթարների խանի մոտ: Վերադարձին Ռյուպրյուքը 1255թ. տեսնում է առաջին տարին հանդիպած մեծ երկրաշարժի ահավոր նշաններն ու ավերակները, որոնց տակ, բացի աղքատներից, 10 հազար ունևոր

⁴ Սմբատ Ա Բագրատունի՝ Հայոց թագավոր 890-914թթ.:

մարդիկ են թաղված լինում, «և երեք օր ձիով անցնելով տեսնում էին զարհուրելի պատռվածքներ գետնի երեսին և մեծամեծ քարակույտներ, որոնք, լեռներից պոկվելով, ծածկել էին ձորակները», - նշում է Ռյուպրյուքը [2]: 1300թ. մեծ ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն Երզնկայով անցել է ավելի լավ ժամանակ, երբ քաղաքը գտնվել է թաթարների իշխանության տակ և շեն է եղել: Սակայն դրանից ուղիղ 14 տարի անց՝ 1314թ. երեք այլ իտալացի ճանապարհորդներ Երզնկայում զոհվում են երկրաշարժից: Ղևոնդ Ալիշանը նշում է նաև Հովսեփի Վենետիկցուն, որն անցել է Երզնկայով 1471թ. և այն տեսել կործանված: Դրա պատճառն էր դարձել 1463թ. տեղի ունեցած երկրաշարժը, որի ժամանակ, ըստ մեր պատմիչների, զոհվել է 30 հազար մարդ: Լեոնարդո դա Վինչին, 1482թ. Երզնկայի երկրաշարժի արհավիրքները տեսնելով, Սիրիայի տեղապահին գրած նամակում նշել է, որ ականատես է եղել մի մեծ աղետի, որն իր ահավորությամբ կցնցի ամբողջ աշխարհը [2]: Չնայած նրան, որ Երզնկան եղել է երկրաշարժի օջախ, մարդիկ համառորեն շարունակել են այնտեղ ապրել: Ալիշանը գրում է. «Հայաստանի մեջ Երզնկան նման է Հարավային Իտալիայի գեղեցիկ քաղաքներին, որտեղից չեն կարողանում հեռանալ տազնապած բնակիչները, վախենում են և սիրում, որքան սաստիկ ու դժնդակ է երկրի աներևույթ երեսը, այնքան բարի ու անուշիկ է դրսի երեսը» [16]:

1139թ. Գանձակի երկրաշարժն ուժեղագույներից էր: Այս երկրաշարժի արդյունքում կործանվում են Գանձակ քաղաքը և Հաղպատի վանքը: Լինում են բազմաթիվ զոհեր: Երկրաշարժին զուկակցում է մառախուղ ու մեգ, որով ծածկվում են լեռներն ու դաշտերը: Ալիարակ լեռը փլվում է, լցվում հովիտը և, փակելով հովտով անցնող գետակի ուղին, գոյացնում է լիճ [11]:

Ինչպես մայրաքաղաք Դվինը, այնպես էլ Անին կործանվել է երկրաշարժից: 1319թ. երկրաշարժը Անին վերածում է ավերակների և այդ վիճակում այն մնում է մինչև օրս: Այս երկրաշարժը Անիում միակը չէր: Երկրաշարժը մայրաքաղաքի գետինը տատանել էր շատ ավելի վաղ, ինչպես այդ մասին վկայում են հայ պատմիչները: Այսպես, ըստ նրանց վկայության, դեռևս 1046թ. անողորմ երկրաշարժը ավերեց քաղաքի վեհաշուք պալատներն ու եկեղեցիները, կուլ տվեց հազարավոր բնակիչների: 1131թ. երկրաշարժն այնքան ուժեղ էր, որ շրջեց մեծ ու հիանալի Ամենափրկիչ եկեղեցին:

Հաջորդ մայրաքաղաքը, որը զգացել է երկրաշարժի ահեղ ուժը, Վանն էր: 1646թ. (կամ 1648թ.) ապրիլի 2-ի գիշերը կործանիչ երկրաշարժ է տեղի ունեցել Վան քաղաքում և նրա շրջակայքում:

Երկրաշարժն ավերակների է վերածում Վանի շինությունների մեծ մասը, քանդում է բերդի մի մասը, եկեղեցիները (Սբ. Սահակի, Սբ. Առաքելի, Սբ. Պողոսի) և տաճկական մզկիթները, կործանվում են բազմաթիվ տներ, որոնց փլատակների տակ զոհվում են շատ մարդիկ ու կենդանիներ: Երկրաշարժի արդյունքում շատ աղքատներ ցամաքեցին, որն էլ իր հերթին պատճառ հանդիսացավ բնակավայրերի այլ վայրեր տեղափոխման: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու ութ օր շարունակ մարդիկ մնում էին վրաններում, քանի որ երկիրը դեռ շարժվում էր: Այնուհետև սկսեց հանդարտվել, սակայն չորս, ութ, տասը օրը մեկ կրկին երկրաշարժ էր լինում և միայն հունիս ամսին Աստծո ողորմությամբ հանդարտվում [17]:

1679թ. հունիսի 4-ին, ժամը 7-ին Արարատյան գավառում տեղի է ունենում ոչնչացնող երկրաշարժ, որին նախորդում են ահռելի դողդոց, որոտ և միաժամանակ բարձրանում է այնպիսի հողմ ու փոշի, որ շրջապատն օրը ցերեկով մթնում է: Փոշին ծածկում է լեռներն ու դաշտերը՝ Գառնո գավառից մինչև Արագած լեռը: Արարատյան գավառում հիմնահատակ կործանվում են Երևան քաղաքը, Քանաքեռը, Նորագավիթը, Նորքը և այլ շատ գյուղեր: Երկրաշարժը գալիս էր Գառնիի կողմից, ցնցելով բավականին մեծ տարածք: Գետնի վրա առաջանում են ընդարձակ պատռվածքներ, քարաժայռերը ճեղքվում են, քարափները փլվում են ու լցվում հովիտները՝ խախտելով ջրի ընթացքը:

Ըստ ժամանակի պատմիչ Զաքարիա Սարկավագի՝ այդ երկրաշարժից տապալվում է Գառնու ամրոցի Տրդատաշեն չքնաղ տաճարը [18]: Չդիմանալով երկրաշարժի ուժին՝ տաճարի քարերը, որոնցից յուրաքանչյուրը կշռում էր մի քանի տոննա, թափվում են մոտակա ձորը: Հետագայում 1909-1910թթ. ակադեմիկոս Մառի ջանքերով հնարավոր է դառնում այդ քարերը հավաքել տաճարի հիմքի մնացած քարերի մոտ: Երկրաշարժից տուժում է նաև Այրիվանքը, որի ձորը լցվում է քարակույտերով, և ամբողջ վանքն այնպես է ծածկվում, որ այլևս շինությունները չեն երևում:

Այսպիսով, ուժեղ երկրաշարժները Հայկական լեռնաշխարհում եղել են բավականին հաճախ: Երկրաշարժների մասին վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ հանրապետության հատկապես արևմտյան և հարավային մասերը տարբեր ժամանակաշրջաններում ենթարկվել են ավերիչ երկրաշարժների ազդեցությանը: Մեծ ավերումների են ենթարկվել հայոց համարյա բոլոր մայրաքաղաքները, Շիրակը, Արարատյան դաշտավայրը, Զանգեզուրը:

Վերջում անհրաժեշտ է կարևորել հայ պատմագրության ավանդին ինչպես երկրաշարժների անցյալի լուսաբանման, այնպես էլ դրանց հետագա կանխատեսման հարցում: Հայ պատմական աղբյուրներում առանձնհատուկ ուշադրություն է դարձված երկրաշարժների հետևանքով տեղանքում առաջացած փոփոխություններին՝ շենքերի, հատկապես եկեղեցիների ու վանքերի ավերմանը, գետերի հունների փոփոխմանը և այլն: Տեղեկություններ, որոնք մեծապես օգնում են մասնագետներին որոշելու ուժեղ երկրաշարժի տեղը, ուժգնությունը, ավերման գոտու տարածքը և դիրքը, ինչը շատ կարևոր է տարածքի սեյսմիկ շրջագծման և, ընդհանրապես, երկրաշարժների ի հայտ գալու օրինաչափությունների ուսումնասիրման համար:

Գրականություն

1. **Կոստանյանց Կարապետ** Շարժի տարեգրությունն հայոց մեջ Թիֆլիս, տպարան Տ.Մ. Ռոտինյանցի, - 1902, - 25 էջ:
2. **Ստեփանյան Վ.Ա.** Երկրաշարժները Հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում Եր., Հայաստանի հրատարակչություն, -1964, - 246 էջ:
3. **Карпетян Н.К.** Механизм возникновения землетрясений Армянского нагорья (сейсмические условия). Ер., Изд. АН Арм. ССР, -1986 – 228 стр.
4. **Բարսեղյան Լ.Ա.**, Պատմական վկայություններ Հայկական Լեռնաշխարհի երկրաշարժների մասին, Եր., 1995, - 66 էջ :

5. **Բաբայան Թամարա.** Հայաստանի Հանրապետության, Արցախի և հարակից տարածքներում նրագույն ժամանակակից մինչև 2003թ. տեղի ունեցած երկրաշարժների ատլաս. Եր., Տիգրան Մեծ, - 2006, 140 էջ:
6. **Հայ ժողովրդի** պատմության քրեստոմատիա, հատ 1, ԵՊՀ հրատարակչություն, Եր., 2007, - 576 էջ:
7. **Մովսես Խորենացի** Հայոց պատմություն Եր., «ԵՊՀ հրատարակչություն», - 1981, - 428 էջ:
8. **Հովհան Մամիկոնյան** Տարոնի պատմություն Եր., «Խորհրդային գրող», - 1989, - 176 էջ:
9. **Мовсэс Каланкатуаци** История страны Алуанк /перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Ш.В. Смбатяна. Ер., «Изд. АН Арм. ССР», -1984, - 258 стр.
10. **Ստեփանոս Օրբելյան** Սյունիքի պատմություն /Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա.Ա. Աբրահամյանի Եր., «Սովետական գրող», -1986, - 618 էջ:
11. **Киракос Гандзакечи** История Армении /перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л.А. Ханларяна. М., «Изд. Наука», -1976, - 359 стр.
12. **Թովմա Արծրունի** և Անանուն Պատմություն Արծրունյաց տան Եր., «ԵՊՀ հրատարակչություն», - 1985, - 560 էջ:
13. **Всеобщая История** Степаноса Таронского Асох'ика по прозванию /переведена с армянского и объяснена Н. Эминым М., «Типография Лазаревского ин-та восточных языков», - 1864, - 335 стр.
14. **Драсханакертци Иованнес** История Армении /перевод с древнеармянского вступительная статья и комментарий М.О. Дарбинян-Меликян Ер., Изд. «Советакан грох», - 1986, - 395 стр.
15. **Մխիթար Այրիվանեցի** (Կյանքն ու ստեղծագործությունը) / Է.Հ. Հարությունյան; Պատ. խմբ.՝ Ա.Շ. Մնացականյան; Մատենադարան. ՀՍՍՀ մինիստրների խորհրդին առընթեր Մաշտոցի անվ. հին ձեռագրերի ին-տ., Եր., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ, - 1985, - 240 էջ:
16. **Ղևոնդ Ալիշան** Յուշիկը հայրենեաց հայոց, հտ. Ա, Վենետիկ, - 1869, - 537 էջ:
17. **Առաքել Դավրիժեցի** Պատմություն /Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Առաքելյանի. Եր., «Սովետական գրող», - 1988, - 592 էջ:
18. **Զաքարիա Քանաթեոցի** Պատմագրություն Հայոց պատմություն /թարգմանություն և ծանոթությունները Վարազ Առաքելյանի Եր., «Հայաստան հրատարակչություն», - 2013, - 272 էջ:

В.Г. Крбекиян

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЯ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ СОГЛАСНО ТРУДАМ АРМЯНСКИХ ИСТОРИОГРАФОВ

Статья посвящена землетрясениям отображенным в трудах армянских историографов. В ней представлены сильнейшие землетрясения, произошедшие на Армянском нагорье до XVIII столетия, в частности: в Вайоц Дзоре в 735 г., в Двине во второй половине IX века, в Ерзнке, в Ани, в Ване в 1646 г. и в Гарни в 1679 г.

Ключевые слова: *землетрясение, опасность, разрушение, столица, источник, крепость, храм.*

V.G. Krbekyan

HISTORICAL EARTHQUAKES OF ARMENIAN LANDSCAPE ACCORDING TO ARMENIAN HISTORIANS' WORKS

The article discusses the earthquakes presented in the works of Armenian historians. The strongest earth shocks of Armenian landscape, that happened up to 18th century, are presented, especially the following earthquakes in; Vayots Dzor (735), Dvin (the second half of 9th century), Yeznka, Ani, Van (1646) and Garni (1679).

Key words: earthquake, hazard, destruction, capital city, source, castle, temple.

Կրթիկյան Վահագն Գևորգի - պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (ՀՀ
ՆԳՆ կրթահամալիրի ՓԾ և ՃԿ ուսումնական
ստորաբաժանում)

Ներկայացման ամսաթիվը՝ 28.03.2025

Գրախոսման ամսաթիվը՝ 09.04.2025